

A hun-magyarok 33 ezer éves boszniai piramisa

Jelen összefoglaló munkám a legújabb magyar őstörténeti ábrándok egyikére kíván rávilágítani. Áttételes és különböző zavaros variánsokban szárnyaló képzelgések ötvözete ez, melynek az eredeti felvetés keletkezésekor és az azt követő kezdeti időszakban még semmi köze sem volt a magyarsághoz. A „piramisként” elhíresült boszniai hegyek közül csak egy került be a hazai álmodozó köztudatba. Ennek a magyar őstörténetbe való bevonása is egy későbbi történet. Megkísérlem tényszerűen vázolni a folyamatot.

(*A kezdetek és egyéb tények*) A délszláv háborúnak nevezett események után (az utórezgéseket leszámítva 1991–1995) Boszniában – a mai bonyolult elrendezésű Bosznia-hercegovinai Föderáció területén –, a Sarajevo (Szarajevó) közelében fekvő, többezer éves régészeti múlttal bíró Visoko (továbbiakban Viszokó) város melletti Visočica (továbbiakban Viszocsica) hegyen 2005 táján ásatások kezdődtek. A munkálatokat a háború óta részben Amerikában, Houstonban élő *Semir Osmanagić* (Sam Osmanagich) építő- és fémiparban érdekelt vállalkozó-üzletember és emellett amatőr régész vezette. Ennek előzménye, hogy a hegy bizonyos látószögből piramisra emlékeztető alakjára *dr. Senad Jusuf Hodović* múzeumigazgató hívta fel Osmanagić figyelmét. A közelben még további négy hegyről feltételezték, hogy mesterséges, piramisszerű építmények. Fontos megjegyezni, hogy *Osmanagićnak esze ágában sem volt ezeket a magyarokkal kapcsolatba hozni*.¹ Azt hangoztatta ugyanis, hogy az állítólagos „Nap piramist” – vélhetően a többivel együtt – a tízezer évvel ezelőtt élt elő-illírek építették.² Ez azonban maga a képtelenség, hiszen abból az időből sem illír, sem más nevű népeket nem ismerünk, csupán őskori kultúrákat. A „Nap piramis” korának meghatározása egyébként meglehetősen változatos, mert a különböző megállapítások, hivatkozások, illetve az internetes források eltérő tudósítása szerint részben 8–12 000, másutt pedig 27–33 000 év közt említődik.

A magyarok ugyan nem, de egyéb érdekes dolgok azonban már korábban eszébe jutottak az egyiptomi és mexikói piramisok iránt régóta módfelett érdeklődő és kiváló képzelőtehetséggel megáldott Osmanagićnak. Mi több, könyveket is írt. Köztük a *The World of the Maya* (A maják világa) c. munkáját, mellyel felhívta magára a figyelmet, s egyben megalapozta népszerűségét. A maja műveltség tanulmányozása során utóbb doktori tudományos fokozatot is szerzett a szarajevói egyetemen. Csak az a meglepő, hogy komoly, sokoldalú tanultság (közgazdaságtan, politológia, szociológia stb.) birtokában azt állította, hogy a *maják elődei a Plejádokról* (Messier 45, régi magyar nevén Fiastyúk) *érkeztek a Földre*. S hogy ez még cifrább legyen, megfejtette azzal, hogy a maják Plejádok-béli úrlény-ősei az Atlantiszon és Lemurián telepedtek meg. E gondolatokban „visszaköszönnek” az emberiség bölcsőjeként emlegetett Atlantisz-, Mu- stb. elméletek (melyeket csak később „magyarítottak” a hazai őstörténetet álmodók). Arról azonban már nem szól a fáma, hogy az ős-illíreknek vajon mi közük van a majákhoz? A maja érintettség tekintetében viszont már érthető, hogy a Viszocsica miért is kapta a „Nap piramis” (piramida Sunca) titulust, ahogy a közeli Krizo (?) hegy pedig a Hold (piramida Mjeseca) elnevezést. A többi három hegy a Četnica, melynek kapcsán a Földanya Temploma említődik (Hram majke Zemljo), valamint a Bučki, a Szeretet „piramissal” (Bosanska piramida Ljubavi), végül pedig a Plješeвица, amely a Sárkány (Piramida bosansko Zmaja) hangzatos nevet viseli.³

Osmanagic szerint a „Nap piramis” építői – az elő-illírek – mesterséges hegyet hoztak létre, ezt betonnal terítették be, melyet – a környék más „piramisaihoz hasonlóan” – ma földréteg és növényzet borít. Osmanagic úgy véli, hogy az építmény tetején templom állott. Egy környéken lévő alagútszerű barlangban ősi írásjelekre leltek, melyről azt állítja, hogy azok az északi, germán rúnákhoz hasonlítanak.

Az már egy járulékos érdekesség, hogy a boszniai „piramisokat” később mások kapcsolatba hozták még a mezopotámiai ókor zikkuratjaival, majd ezt követően még a buddhista sztúpák lépcsős építményeivel⁴ is, annak ellenére, hogy ez utóbbiak eleinte csak egyszerű földhalmok voltak. Sokkal lényegesebb ennél, hogy a magyar őstörténet képzelgői összefüggést látnak a különböző piramiskultúrák közt, mert ezzel is megkísérlik erősíteni a maja, egyiptomi és a boszniai „hun-ősmagyarok” egységének már-már egymázos lázalomnak is beillő látomását.

(A Kárpát-medencei, illetve magyar műveltséget érintő megállapítások és vélelmek) A boszniai „Nap piramist” érintő magyar vonatkozások kezdetei Szakács Gábornak (újságíró, műkedvelő zenész, rovásírás-kutató) és Friedrich Klárának (tanár, rovásírás-kutató) a témához való kapcsolódásához, továbbá a később megjelent írásaikhoz és előadásaihoz nyúlnak vissza.⁵ Ezeket követték az utóbbi mások által kibővített változatok. Előrebocsátom, hogy az általam is tisztelt Friedrich–Szakács házaspárnak (Forrai Sándor nyomán) *elévülhetetlen érdemei vannak a magyar rovásírás napjainkban történő újjáélesztésében és széles körű elterjesztésében*. Nevük méltán a kiváló szaktekintélyek közt ismert. A boszniai „piramisok” tekintetében, illetve az ott talált írásjelek, valamint azok minősítése kapcsán azonban fenntartások és komoly ellenvélemények fogalmazódtak meg.

Szakács és Friedrich terepmunkát végezve többször jártak a helyszínen. Szerintük az ún. „Nap piramistól” távolabbi alagútban és környékén található köveken a *székely-magyar rovásíráshoz* hasonló jelek találhatók.⁶ A Friedrich–Szakács házaspár megállapításait később – ahogy az ma már szinte törvényszerű – a magyar lelkesedés tovább burjánzottatta. Széltében-hosszában elterjedt az interneten, hogy ezeket a „piramisokat” *33 000 évvel ezelőtt a hun-magyarok építették*, annak ellenére, hogy Szakács és Friedrich ezt soha nem állították. Nem is állíthatták, mert akkor még csak az őskőkor (paleolitikum) ősemberei léteztek, akik azonban nem minősíthetők sem (elő)illírnek, sem hunnak vagy magyarnak. Nos, eddig a legfontosabb tények szikár vázolója, melyek után néhány más részletre kitérve, a rovásírás-problémára is visszatérek. Előbb azonban pillantsunk bele a másfajta nézetből adódó megoldás lehetőségébe.

(A hihető valóság tudományos megközelítése) Osmanagic állításaival szemben számos ellenérv fogalmazódott meg. E tekintetben a tudományos világ jeles képviselői közül egyiptológusok és más nemzetközi szakértők véleményét lehetne idézni. Talán nincs is erre szükség. Elegendő egy hiteles magyar tudós nézetét ismertetnem. Orbán József betontechnológus szakmérnöknek, a PTE Műszaki és Informatikai Kar professzor emeritusának, a boszniai „piramisokról” és az ottani körülményekről szintén eltérő a véleménye. Pécsen többször elhangzott előadásában⁷ és ennek internetes változatában⁸ a megkérdőjelezhetetlen hozzáértéssel felvértezett szakember higgadt, megalapozott tudományos szakszerűségével tételesen cáfolta az egész piramis-elméletet. Orbán előadása és az ebből következő álláspontja nyomán kibontakozik a meggyőző, hihető igazság. A professzor engedélyével és a megfelelő hivatkozásokkal ezt kísérlem meg vázolni.

(*Mesterséges vagy természetes képződményekről van szó?*) A pécsi betontechnológus szakmérnök 2015-ben Viszokóba utazott, hogy a helyszínen behatóan tanulmányozza a kérdést. Közlése szerint, a boszniai piramis alakú hegyekről már az 1600-as évek végén készültek rajzok, később festmények és fényképek. Ezekben leginkább tájba illő hegyek látszanak, s a piramisra emlékeztető alakzat első látásra kevéssé feltűnő.

A piramis-forma kialakulásának létezik a fantáziát nélkülöző, tudományos magyarázata is, melynek háttérében Orbán meglátása szerint hidrogeológiai, geomorfológiai és földtani-földtörténeti okok állnak. Ezekkel azonban sajnos – de érthetően – nincs tisztában a szenzációkra éhes közönség, s közülük főképp a piramisok ősmagyarjai iránt lelkesedők tábora. Orbán magyarázata a földtörténeti kezdetekhez visz vissza bennünket, s onnan kiindulva, mindenki számára jól követhető a piramisnak kikiáltott hegyek jellegzetes alakjának létrejöttét.

A tudomány általánosan elfogadott álláspontja szerint a földtörténet nagyjából 500 millió évvel ezelőtti a paleozoikum és az ezt követő a mezozoikum 250 millió évvel később kezdődő idején, az akkor még más képet mutató földrészeket a Tethys-óceán ölelte körül, illetve választotta el egymástól. Kezdetben egy őskontinens, a Pangea létezett, mely kétfelé szakadt: északon Laurasia, délen Gondwana jött létre. A csaknem 70 millió évvel ezelőtt kezdődött paleocén korszak folyamán, illetve a földrészek lassú vándorlása során a Gondwanához tartozó, ma Afrikának nevezett földrész lemeze a mai Európának ütközött. Ennek következtében a mától számított, kb. 30 millió évvel korábbi eocén időszakban Európa déli peremét a tektonikus folyamatok erőhatásai lassan felgyűrtek. Cca. 20 millió éve, a miocén idején kialakult a Dinári-hegység, felemelkedtek a Kárpátok és az Alpok.

Ezzel együtt, a Dinári-hegység külső és belső vonulatai közt kisebb-nagyobb tavak jöttek létre, melyeket a körülöttük lévő, már a *jura* (kb. 200-150 millió évvel ezelőtt) és *kréta* korban (kb. 150-70 millió évvel ezelőtt) keletkezett hegyek mállásából létrejött törmelékek a miocén időszakban lassan feltöltötték. Számunkra a Zenica és Szarajevó közti medence hajdani nagy tavának a feltöltött helye a fontos, melynek helyén ma Viszokó város található. E medence mintegy 17-7 millió év távlatában, rétegekben töltődött fel. A rétegek: a./ mészkő, márga és dolomit, b./ homokból szilárdult kőzet, c./ agyag, d./ cementálódott kőtörmelék (breccsa), e./ agyagba cementálódott kavics (konglomerátum). A hatalmas természeti erők nyomása folytán a rétegek közzé váltak.

A mindmáig tartó földtani mozgások során, a feltöltődött medencéből további kisebb hegyek emelkedtek ki, melyeket a folyók felszabdaltak. A feltöltődött medencékből később felgyűrődött hegyek megkövült réteges üledékei jól látszanak a bevágott utak melletti oldalon és a „piramisok” belső üregeiben, járataiban. Különösen feltűnő, hogy a Viszocsica és a Krizo (másutt Plješevica) hegyek „Nap” és „Hold piramisaiban” eltérően helyezkednek el a rétegek. Míg az előbbi alagútjában a kőzetrétegek nagyjából a „piramis” oldalfalával párhuzamosak, addig az utóbbinál már vízszintesen helyezkednek el. Az évmilliók folyamán a kőzet egyre inkább elvesztette nedvességtartalmát, és a keletkező feszültség hatására megrepedezett. A repedezett kőzet a felszínen néhol szabályosnak tűnő négyzet- és téglalapformát mutat.⁹ A vázolt földtörténeti és geológiai folyamatok már eleve sejtetni engedik, hogy sokak számára tetszetős piramis-elmélet tekintetében kétségek vetődnek fel.

A további problémák egyike maga a szabályos négyzet alapú piramis alakzat több-kevesebb hiánya. A kívánatos formához a legközelebb áll az alapkérdést képező Viszocsica hegy „Nap piramisa”. Látképének az egyik, kevéssé ismert nyugati oldala azonban nem vág egybe a szabályos háromszög alakzattal. Ez ugyanis egy hosszú nyúlványként csatlakozik

hozzá. Amennyiben a másik három oldal némiképp hasonló lenne, úgy senki nem gondolna piramisra. Még inkább látványos a hosszú gerinccel elnyúló Četnica hegy (az ún. „Földanya Temploma”), melynek csak egy háromszög oldala van. A „Hold piramisnak” is csak a szembenézeti képe mutat vitathatatlan háromszöget, egyébként pedig ez szintén kissé megnyúlt, a tájba illő hegy. A „Szeretet” és a „Sárkány” „piramis” oldalai még kevésbé felelnek meg az elvárásnak. Emellett egyik sem rendelkezik szabályos négyzet alappal. Azt ugyan rá lehet fogni, hogy a háromszög oldalakat és a négyszög alapot elfedi a ráakódott földréteg stb., ám ezt bizonyítani is kellene, melyhez monumentális földmunkálatok lennének szükségesek, viszont az érdekelték számára óhajtott „pozitív” eredmény már erősen kétséges.

A piramis alakzattal összefüggésben megemlíthető még egy nem elvetendő tény is. Jelesül, hogy Osmanagic elméletét megelőzően a helybeli bosnyák lakosság mit sem tudott valamiféle ősi építményekről. Így aztán, a „piramisok” létezésére vonatkozó, vagy más jellegű, de legalább a szokatlannak tűnő formát figyelembe vevő népi magyarázat, vagy erre utaló legenda nem is maradt fenn. Már az eddig ismertetett különböző, egymást erősítő körülmények is megingatják Osmanagicnak a mesterséges építményekre vonatkozó állításait.

(A „piramisok” tájolása) A különféle piramisok égtájukhoz való kötődése közismert. Az egyiptomi gízai piramisok kis eltéréssel észak-déli irányúak. Ez vonatkozik a mexikói maja és tolték építészet jegyeit magán viselő hajdani Chitzén Itzá város piramistemplomára is. Ha e tájolást általánosnak tekintjük, úgy vélhetnénk, hogy ez illik az állítólag őskori boszniai „piramisokra” is. Ez azonban már korántsem egyértelmű. Az ún. „Nap piramis” és a „Földanya Temploma” nagyjából megfelel az észak-déli iránynak, ám a „Hold”, a „Szeretet” és a „Sárkány” már különböző mértékben eltér ettől. Az eltérés a „Hold” és a „Szeretet” „piramisok” esetében a „Nap piramishoz” képest jól látható szögben észlelhető, de a „Sárkánynál” ez már egyenesen látványos. Megállapítható tehát, hogy szó sincs itt egyöntetűen megtervezett építési irányról. Az eltérések abból adódnak, hogy az állítólagos „piramisok” oldalfalai nem mesterséges tájolásúak, hanem éppenséggel – s talán nem véletlenül – a hegyek kialakításában résztvevő folyók irányát követik.

Ugyanakkor a „Nap piramisnak” nevezett hegy észak-déli tájolása sem egyértelmű. Az Északi Sarkcsillag (Polaris)¹⁰ állásához viszonyított észak-déli irány ugyanis csak a jelenre és a múlt egy szakaszára érvényes. Az egyiptomi Kheopsz (Hufu, Szüfisz) fáraó által, a Kr. e. 2500-as évek második felében épített piramis idején az észak-déli irány nagyjából még megfelelt a mainak. Ha abból indulnánk ki, hogy a boszniai „Nap piramis” valóban emberi létesítmény, úgy ennek az állítólagos, több mint 30 000 évvel ezelőtt történt építések az északi-déli irány már nem esett egybe a jelenlegivel, illetve az elmúlt 4-5000 év tájolásával. A Föld ugyanis nemcsak a saját tengelye körül forog, hanem maga a tengely is kört ír le (precessziós mozgás). Így az észak-dél irány lassan változik, és kb. 26 000 év alatt tesz meg egy kört. Ha ragaszkodunk az észak-dél építési tájoláshoz, úgy az állítólag több tízezer évvel épített „Nap piramisnak” más irányba kellene mutatnia, mert akkor a Föld viszonylatában észak máshol helyezkedett el. Ezt a tényt Osmanagic figyelmen kívül hagyta, s a boszniai „piramisok” esetében is az Északi Sarkcsillaghoz való igazodást tartja helyesnek. Ez olyan súlyos tévedés, mely már önmagában is elegendő ahhoz, hogy eleve romba döntse az egész piramis-elméletet.

(A boszniai „piramisok” építőanyagának kérdése) Az egyik legfontosabb – ha ugyan nem a legalapvetőbb – kérdés, az állítólagos „piramisok” építőanyagának tisztázása. A témában jártasak számára jól ismert Osmanagic meggyőződése, miszerint ez nem

más, mint beton. Természetesen Orbán előadása is kitért erre a rendkívül lényeges problémára, mégpedig a komoly, meggyőző szakmai hozzáértés részletességével.

Az kétségekívül igaz, hogy már az ókorban ismerték a beton elődeit. Egyiptomban Kr. e. 2570 táján gipsz és márga megkötő keverékét használták. A föníciaiak pedig a Földközi-tenger partvidékén Kr. e. 1000 körül a víz alatt is kötni képes, mész és vulkáni kőzetek örleményeit, míg a görögök mész és téglapor elegyét alkalmazták. Az első módozatot a (jórészt föníciai-leszármazott) punok ismertették meg a rómaiakkal, akik Augustus (Caius Octavius [Iulius] Kr. e. 63. – Kr. u. 14.) császár idején szintén képesek voltak vízálló szilárd betont előállítani mészből és összezúzott vulkáni tufából.¹¹ De vajon 30 000 évvel ezelőtt létezett-e mesterséges beton?

Orbán a szakirodalom tanulmányozása során találkozott Joseph Davidovits francia vegyészmérnök állításával is, miszerint az egyiptomiak kaolinit („porcelánföldnek” is nevezett agyagásvány) és mészkő felhasználásával ún. geopolimer betont állítottak elő a piramisok építéséhez. Nézetét az egyiptológusok többsége nem fogadta el. Mindez azért érdekes, mert Davidovits úgy gondolja, hogy ezzel az anyaggal dolgoztak mintegy 30 000 évvel ezelőtt a vélt boszniai „piramisok” esetében is. Davidovits állítása nyomán Orbán a szakkarai piramisból vett mintát, majd vegelemezette, s kiderült, hogy az dolomitot tartalmazó mészkő, de kaolinit lényegében nem található benne. A boszniai „piramisok” betonnak tartott anyagával is ebből adódik az egyik komoly probléma.

A „Nap piramist” geológiai szempontból a tuzlai, zenicai és szarajevói egyetemek szakemberei vizsgálták. A tizenhét méterre lehatoló fúrás mintái agyagot, iszapos-homokos agyagot és közettörmelékcs üledéket hoztak a felszínre. A törmelékcs üledék az építészeti szaknyelven „breccsának” mondott anyagra emlékeztet. A mélyebb rétegekben szerves anyagot is kimutattak. Orbán véleménye szerint mindezekből inkább téglát lehetne készíteni, de a Davidovits elgondolásának megfelelő geopolimer beton gyártására nem alkalmasak.¹²

Fentebb említődött, hogy a piramisnak tartott hegyek oldalait borító, cementálódott kötőanyagba ágyazódott törmelékből álló, repedezett kőtömböket Osmanagic és követői betonnak tartják. Elképzelhető, hogy e véleményt osztja a Friedrich–Szakács kutató házaspár is (?). Talán – mint sokan mások –, ők is hisznek Osmanagicnak. Így, köztük egyetértés lehet abban, hogy a puha állapotú építőanyagot mesterségesen állították elő. Ugy tűnik ugyanis, hogy erre utal Friedrich, mikor – a rovás jelek kapcsán – valamely *később szilárduló anyagot* említ.¹³

Osmanagic a kőzet agyagtartalmát a boszniai egyetemek vizsgálataira hivatkozva olyan kötőanyagként tartja, melyet szerinte a beton előállításához magas, 5-700 °C fokra hevítés után meglágyítva (?) használtak fel, a kötőanyagokhoz adagolva.¹⁴ Ez a hevítési eljárás azonban nem világos. Általában úgy tudjuk, hogy az agyag hevítve nem lágyul, hanem cseréppé ég. Rosszul tudjuk? Osmanagic, mint fémipari vállalkozó és történész biztosan helyesen értelmezte ezt? Annál is inkább aggályos a hozzáértés, mert kijelentette, hogy a világ eddig legelső és leghíresebb betonjáról van szó, mely keményebb 100 megapondnál. Orbán szerint ennél sokkal szilárdabb is létezik. A beton keménység nyomásértékét pedig *nem pondban, hanem pascalban* mérik, ez esetben pedig megapascalokról lehet szó.¹⁵ Ez csak mellékes apróság. Bárhogy is érti Osmanagic az eljárást, s akármit állítottak elő laboratóriumi körülmények közt, az eredmény nem vetíthető át a „piramisokra”. Ebben a vonatkozásban semmi nem bizonyítható, mert a hevített agyag ilyen mennyiségben való állítólagos lágyított, vagy égetett előállítását az adott korban lehetetlen lett volna. Emellett Orbán arra is rámutatott, hogy az állítólagos boszniai „piramisbetonhoz” hasonló természetes breccsa és konglomerátum-kőzet számos más

helyütt megtalálható. Így Grúziában is, ahol a hegyet fedő repedezett kőtáblákról senki sem gondolja, hogy az valamely ősi beton lenne. Hasonló szerkezetű a Pécs melletti Jakab-hegy konglomerátum kőzete is, mely csupán a vöröses színében tér el, a benne található ásványi anyagok miatt. A Mecsekhez tartozó Jakab-hegynek azonban semmi köze a piramisokhoz.

Orbán, az általa bejárt terepen a boszniai „betonban” – valójában konglomerátumban – kristályosodással létrejött, több centiméter vastag mészréteget is felfedezett, mely szintén kizárja a mesterséges betonozást. A budapesti, geokémiai kutatóintézeti elemzés eredménye kalcitot, dolomitot, kevés kvarcot és agyagásványt tartalmazó kőzetet mutatott, mely ellentétes a Davidovits-féle kaolinites geopolimer beton feltételezéssel. Azt is megállapította, hogy a betonnak nevezett, lecsupaszított és repedezett kőzet állapota – melyről a vékony termő talajréteget a feltárás során eltávolították – a 2005-ös ásatási állapotokhoz képest tovább romlott. Ha ez ilyen rövid idő alatt bekövetkezett, akkor miféle szilárd beton ez? Hogy állhatta volna ki több tízezer év viszontagságait? Ugyanez áll fenn az ún. „Hold piramis” esetében is, ahol a hegy teraszait viszonylag szabályos kőlapok borítják. Ezeket Osmanagić emberi kéz alkotásainak véli, noha itt már nem geopolimer betonról beszél, hanem homokkövet, folyóból származó kavicsot, agyagot és cementet említ.

Nos, akkor polimer beton, vagy egyéb az építőanyag? Az Orbán által vett minták alapján ezek a kőlapok is utólagos repedésű, természetes homokkő és márgás mészkő képződmények, melyeket ilyen domborlatos felszínű fugaillesztéssel előállítani és lerakni nem lehetséges. Ráadásul a kőlapok közt agyagrétegek vannak, s ilyen alapra időtálló, mesterséges kőlapokat több mint 30 000 évvel ezelőtt aligha helyezhettek. Viszonylag szabályosan repedezett kőlapok másutt, „piramismentes” környezetben is feltalálhatók, Ausztráliában Tasmániában, Bouddi Peninsula tengerpartján, vagy Angliában Somerset megye vidékén, Kilve, illetve Doniford Bay települések környékén. Mint említődött, mára a „Hold piramis” földtakarótól megszabadított kőlapjai is széthullásnak indultak, vélhető, hogy néhány évtized múlva végképp elaprózódnak.

A boszniai „piramisok” mesterséges betonozásáról tehát szó sem lehet. Ha a beton előállítása ilyen irdatlan mennyiségben lehetséges lett volna, úgy – az összes boszniai „piramist” figyelembe véve – ennek bedolgozása a hatalmas és ráadásul meredek felületeken, az adott őskőkori körülmények közt maga a képtelenség. A józan ész ennek teljesen ellentmond. Ez a mai technikai szinten is két évtizedet, vagy még több időt igényelne.¹⁶ Arról nem is szólva, hogy a szállítási feladatokat vajon miképp oldották meg? Még a szállítóeszköz sem tisztázott. Egyáltalán, mi lehetett az? Az biztos, hogy a feltételezett építési időben a kereket nem ismerték. De lett-légyen bármi aállítás eszköze, azt mivel vontatták, mikor a háziasított igavonó állatokkal sem rendelkezhetek? Hiszen a lovat Ázsiában és a szamarat Észak-Afrikában – az eltérő vélemények szerint – valamikor a Kr. e. VI–IV. évezred folyamán háziasították. Esetleg ölben vitték a (hevített kötőanyaggal előállított) betont a hegyekre? Ugyan, kérem...

A problémát fokozza, hogy Bosznián kívül szerte a világban számos, piramisra emlékeztető hegy létezik. *Csakhogy korábban ezekről – Hodović sejtése és Osmanagić elhíresült felismerése előtt – senki nem tételezte fel, hogy piramisok lennének.* Ilyenek a mai Magyarországon a Pilisben (Árpád-vár, Magas-hegy, Rám-hegy), Erdélyben (Kalotaszeg, Temesváralja, Brassó környékén) s több más helyütt találhatók. Némelyek a Felvidéken is piramist látnak, valamint a mai Szlovéniában Maribor mellett. Olaszországban pedig piramis alakúak a Sant’Agata de’ Goti település és a Piediluco tó (Lago di’ Piediluco) melletti hegyek, vagy akár a távoli Gunung-Padang Nyugat-Jáván, s másutt. Ha mindezeket piramisnak tekintjük, újabb kérdések vetődnek fel.

Mikor keletkeztek? Ha emberek alkották volna ezeket, mikor építették? Azonos kultúrával állunk szemben, vagy sem? Továbbá, hogy a rengeteg „hegypiramis” építésére hogyan, mely körülmények közt került sor? Ezeket is betonozták? S a Kárpát-medencétől távoli „piramisok” miképp viszonyulnak az őshonos-ősmagyar elméletekhez? A válaszokat az álmodozókra bízom.

A sivár valóság azonban igen makacs dolog. Ez pedig – a magyar őstörténetet is érintő álmok ellenére – nem más, mint a természetben lejátszódott hosszú fizikai és kémiai folyamatok eredményeként létrejött, a kaolinitet nélkülöző, de kőzetdarabokat cementálódással magába foglaló breccsa és konglomerátum, mely egyesek számára mesterséges betonnak tűnik.

(*A boszniai „piramisok” korának meghatározásáról*) A piramisok korának meghatározásában komoly szerepe volt a „Nap piramishoz” kötődő Ravne alagútrendszerben talált, kőzetbe ágyazódott, az évmilliók során elszenesedett, majd megkövesedett fadarabnak is. Ennek korát a különböző egyetemek erre illetékes munkatársai vizsgálták, s ebből vonta le Osmanagić a végső következtetést, melyet átvetített az általa elnevezett „Nap piramisra” is. A vizsgálatok kapcsán a szénizotópos (^{14}C) vizsgálatot alkalmazták. Az eredmények azonban nem egyértelműek. Osmanagić közlése alapján annyit tudhatunk, hogy egy német és egy lengyel intézetnek küldték el az ebből vett mintát. A német vizsgálat (Universität Kiel) eredménye 30–31 000 év körüli időt jelzett, a lengyel (Gliwicei Műszaki Egyetem, Szilézia) pedig nagyjából 34 000 (33–35 000 közti) évet határozott meg.¹⁷ Vélhető, hogy a kővé vált fadarab korának meghatározása nyomán véglegesedett a „piramis” nagyjából 30 000 évvel ezelőtre datált építési idejének valószínűleg téves megállapítása.

Orbán előadásából viszont megtudjuk, hogy Angliában (University of Oxford) volt egy *harmadik vizsgálat* is. Érdekes, hogy ezt Osmanagić nem említi. Ez az ő szempontjából teljesen érthető. Oxfordból ugyanis az a válasz érkezett, hogy a minta *alkalmatlan szénizotópos vizsgálatra*, mert az egy kővület, s nem alapvetően szerves anyag. Orbán előadása részletesen ismerteti a lelet megkövülésének folyamatát. Hihető magyarázata alapján, a német és lengyel vizsgálatok téves eredményét egy fontos és valószínű körülmény befolyásolta. Jelesül, hogy az alagút az idők folyamán minden bizonnyal többször elárasztódhatott vízzel, mely szerves hordalékkal szennyezte a kővületet. Mindent összevetve, a megkövült fadarab nem 30 000 éves, hanem évmilliókkal régebbi, *miocén-kori*. Ebből adódik, hogy az alagút kormeghatározásának biztosabb alapját képezi a „Nap piramishoz” hasonló kőzete (melyet Osmanagić és a vele egyetértők szintén mesterséges betonnak tartanak). Orbán vizsgálata szerint egy kifejezetten laza állagú, kötőanyag nélküli, homokos-kavicsos konglomerátumról van szó, melyből könnyedén, egyszerű kaparással lehetett mintát venni.¹⁸ Elképzelhető, hogy az anyag lazaságát részben az alagút párák levegője segítette elő, hiszen annak több szakaszában ma is víz áll.

(*A boszniai írásjelek és a magyar rovásbetűk*) Osmanagić boszniai kövek jeleit érintő, germán rúnákra hajazó véleménye nyomán felvetődik a kérdés, hogy ő maga ért-e a rovászerű írásokhoz? Megkockáztatható, hogy aligha. Vajon mire alapozta álláspontját? S egyáltalán: germán sajátosság-e a rovásírás? A részletességet mellőzve annyi bizonyon állítható, hogy ez nagy valószínűséggel kizárható. A germán népek közül kevesnél található ez meg. A boszniai jelek tekintetében jóval érdekesebb a Friedrich–Szakács kutató házaspár véleménye. Azt állapították meg, hogy az újkőkori, kb. Kr. e. V–III. évezred közt virágzó Tordos-Vinča (Bánáti) műveltség jeleinek és a székely-magyar rovásírás

betűinek alaki hasonlósága kiterjeszthető déli irányban, a boszniai leletekre is. Ezzel együtt Friedrich és Szakács előadásain többször elhangzott és könyvükben is leíródott, hogy a „*Kárpát-medencei birtoklevelünk, a rovásírás.*”¹⁹ Ezt sokan a ma oly divatos Kárpát-medencei magyar őshonosság sugallataként értelmezték. Érthető, mert – bár-hogy csűrjük-csavarjuk – csakis erre lehet gondolni.

Az igaz, hogy a Tordos-Vinča (Bánáti) műveltség a Kárpát-medencétől a Balkánon át, nyomaiban Kisázsiaig húzódik. Az már más dolog, hogy a szenzációra éhes érdeklődők ezt közvetlenül összehozták az őskőkori 30 000 éves hun-magyar „piramisok” képzetével. Pontosan ezért, feltétlen tisztázni kellene, hogy mikor is készítették a jeleket? 30 000 éve az őskőkorban, vagy több mint 20 000 évvel később? Ez bizony már egy fogas kérdés, hiszen a Szakács házaspár megállapítása szöges ellentétben áll az Osmanagic és mások által eleinte 10-12 000, majd pedig a 30 000 év körüli építési datálással.

Itt állunk immáron, a hatalmasan tétovázó időrendi szakadék partjain tanácstalanul toporogva. Mármost, kinek is higgyünk? A fennálló nézetkülönbséget aligha lehet vállrándítással elintézni, mert az egyik felfogás aláassa a másikat. Persze a hazai, mindenkiben ősmagyarokat látó közönség számára ez nagyjából mindegy. A datálás óriási különbsége számukra „csekélység” csupán, s a legkevésbé sem zavarja őket. Érdekes, hogy a nyitott kérdés tekintetében Osmanagic és a Szakácsék között *komoly* vitának nincs leírt nyoma, noha az írásjelek megítélése és az eltérő datálás okán ez elvárható lenne. Ehelyett inkább együttműködés tapasztalható köztük, hiszen Osmanagic meghívása folytán a magyar kutatók 2008-ban részt vettek egy szarajevói piramis-konferencián. Ezt követően 2009-ben Szakács hívta meg Osmanagicot Budapestre.²⁰ A nézetkülönbséget mélyíti, hogy Friedrich szerint a „Nap piramishoz” vezető alagútban lévő hatalmas kövön (és egy másik megaliton is) található írás nem véséssel, hanem – mint már említődött – az egykor puha anyagba történt benyomkodással készült, s ezek az építők névjeljei.²¹

Fontosabb ennél az, hogy – bár a különböző internetes tudósítások összemossák a „piramist” és az alagutat –, úgy tűnik: a „piramisból” nem is került elő „írás”, csak a környékről. Vajon miért *csak a környéken* róttak jeleket a kövekbe? Ha ezek valóban jelek, úgy érthetetlen, hogy mi okból hiányzanak ezek a „piramisból”? Mi ebben a logika? Számomra kissé zavaros az egész. Már szinte halloom a várható választ: azért, mert nem jártam a helyszínen és nem ismerem a teljes szakirodalmat. Tényleg nem jártam ott, de Orbán igen. A *lényeg* viszont Osmanagic és Orbán előadásából (utóbbi személyes közléseiből), a Friedrich–Szakács házaspár írásainak és előadásainak hozzáférhető anyagából nagyon is jól ismerem.

Az „írásjelekkel” kapcsolatos elmékedést az alagút és a „piramis” közti összefüggéssel és az alagútban található „rovásírásos” kő kormeghatározásával lenne érdemes kezdeni. Az alagút bejárata a piramistól távol, kb. 3 kilométerre található, köztük jelenleg bizonyosra vehető összeköttetés nincs. Az, hogy valaha lett volna, kétséges, ezt csak feltételezik. Osmanagic elmondása szerint a bejáratnál eddig csupán 500 méternyire hatoltak be. Ha így van, akkor honnan tudható, hogy a további járat milyen hosszú, s hova vezet? Az ismeretek hiánya okán, az alagút további szakaszának létezése – a piramis szempontjából – egyáltalán figyelembe vehető-e? Már ennyi kétség is aggályossá teszi az „írás” és a „piramis” kapcsolatát.

Az alagút kormeghatározása egyben fényt deríthet az „írásos” kő (kövek) korára is. Miután a legvalószínűbb a miocénkori kialakulása (kialakulásuk), így lehetséges, hogy egyidejű(ek) az alagúttal. Mivel a miocén idején még ember nem létezett, így jeleket sem alkothattak. De akkor, miképp lehet megállapítani, hogy a jelek mikor készültek? Az csak egy üres állítás, hogy több tízezer évvel ezelőtt. Az sem lehetetlen, hogy a jelek

jóval későbbiek, vagy nagyon is újkeletűek.²² Ez a jelek vésetének mélységéből vagy egyebekből aligha deríthető ki. Meggyőző válasz nincs, de nem is várható. Ha azonban az írás mégis 30 000 éves lenne, úgy az továbbra is fennállna, hogy ennek mi köze a magyarsághoz és a székely-magyar rováshoz? Az ősemlék és a későbbi különböző (föníciai, görög-előd krétai, etruszk, kelta, egyes germán stb.) műveltségek is hasonló, *gyakorlatias célszerűséggel* előállítható, véshető-karcolható jeleket használtak. A kőkori jelek hangértékei soha nem fognak kiderülni. A sok-sok ezer évvel későbbi kultúrák részben, vagy teljesen megfejtett jeleinek ismert értelme pedig nagyjából teljesen eltér a magyar nyelvű írások alakilag hasonló betűinek hangértékeitől.²³

Ezt jól tudja Friedrich is: *„A jelek [...] párhuzamai azt mutatják, hogy a boszniai piramisok jeleinek a kárpát-medencei ősi írás műveltségéből fejlődött szkíta-hun-avar-magyar rovásírás a legközelebbi rokona, mind időben, mind alaki hasonlóságban. Hangérték azonosságról csak akkor beszélhetnénk, ha ismernénk a boszniai jelek hangértékeit.”*²⁴

Az utolsó mondatban van a bökkenő. Ettől bizonyíthatatlan Friedrichnek (és Szakácsnak) a szkíta, hun, avar és magyar rovásbetűk Kárpát-medencei eredetére vonatkozó állítása. Mégpedig azért, mert *nem lehet több tudományág oldaláról alátámasztani azt, hogy e népek elődei a Kárpát-medencéből vándoroltak volna Ázsiába.* De arra számos bizonyíték van, hogy a szkíták, hunok, avarok és magyarok Keletről jöttek. Ha igaz lenne, hogy a cca. 30 000 évvel ezelőtti, vagy még régebbi Kárpát-medence lenne az őshaza, úgy e népek Keletről való „újbolí” megjelenése közt eltelt évtizedredek hiányával mit kezdjünk? Miért erőltetik hát egyesek a több 10 000 éves őshonosságot? (Hitelt adva a régi magyar és külföldi forrásokban leírt, lehetséges szkíta-magyar összefüggéseknek, beérhetnénk a szkíták Kr. e. VII. századi megjelenésével is.)

Az úgyszintén kiváló rovásszakértő, Szekeres István terjedelmes tanulmányában kimerítő részletességgel cáfolja a Tordos-Vinča–Visoko elmélet jeltörténeti összefüggéseit. Munkájából e helyütt csak az összefoglaló gondolatok kiemelésére van mód. *„A Tordos–Vincsa és Viszoko kultúra jeleinek egymás közt, valamint a székely betűalkotások és írásemlékek között is olyan több évezredek, folyamatosságot nem bizonyító, írásemlékek nélküli időszakok [...] vannak, amikor használatuk folyamatossága a székely betűképzésig és feliratokig, még a jelek egy jelentős részének azonosságával sem igazolható. E kultúrák jeleinek nem ismerjük [...] jelentésüket, így összefüggésük történeti összehasonlító bizonyítása, a jól feldolgozott piktográfiák piktogramjaival sem megoldható. A folyamatosság [...] évezredek átívelő hiányai pedig [...] sziget-szerű leletcsoporttá nyilvánítják magányos előfordulásukat. [...] Ezért tudományosság igényével létüket, időrendben és földrajzi helyszíneikben, csupán [...] helyi [...] íráskezdeményeknek nevezhetjük, amelyek folytatás híján nagyobb jelentőségre nem tettek [...] szert, mert akkor [...] folyamatos használatukat legalább egy ideig (évszázadokig) igazoló emlékek maradtak volna utánuk. Ilyen emlékek pedig nem léteznek.”*²⁵

Bárdi László (orientalista-sinológus) is így látja az őshonosság kérdését. *„Újabb terjednek azok a vélemények, amelyek szerint a magyarság [...] eredeti őshazája a Kárpát-medence volt. 25-30 ezer éves szórványleletek [...] jelentik ennek alapját, de népünk hitelesen igazolható jelenléte és az előbbi hipotézisből fennmaradó köztés 23-28 ezer év [...] aggasztóan hiányzik.”*²⁶

Mellékesen hozom szóba az újabb napvilágot látott „felfedezést”: a „Nap piramis” alagútja kapcsán említett, megkövült fadarabon is *ősmagyar „rovásírás”* van, de Friedrich és Szakács kinyilvánították, hogy ez nem igaz.²⁷ A szenzáció azonban szívósan tovább kering az interneten.

Összegezve: a valóban tudományos érvek alapján megállapítható, hogy a kérdéses boszniai (és más, hasonló alakú) hegyek nem ember által létrehozott építmények, hanem természetes képződmények. A boszniai piramiskutatás fordulata, hogy egyes források szerint az állítólag érintett és felsorolt személyek részben nem is jártak a helyszínen, vagy nem piramisszakértők.²⁸

A „piramisok” ősmagyar vonatkozásai pedig a bizonytalan eredetű és ismeretlen értelmű jelek alapján nem fogadhatók el. Különösen akkor, ha ezt a Friedrich–Szakács házaspár megállapítását jócskán túlhaladó, mások által kibővített és mostanság divatos őstörténeti „álmódosások” gerjesztik tovább. Ezekben már elő sem bukkan Osmanagić neve, s az eredeti elméletének morzsái sem ködlenek fel, az elő-illírekről és egyebekről. A fő dolog a 33 000 éves „hun-magyar rovás”. Ha pedig ez hun-magyar, akkor a „piramist” is nyilván ők építették. Ez a dolog érdemi része, *mely növeli a magyar őstörténet káoszáét*. Jól tudom, hogy a „hívők” erre rosszállóan legyintenek. Esetleg valaki mégis felfigyel? Akkor nem volt hiábavaló erről írni.

(A 33 ezer éves hun-magyar boszniai piramis újdonsült rokonai) Rövid függelék gyanánt emlékezem meg, a leginkább bosnyák turistaüzletnek tűnő ötleten nyugvó újabb, hazai piramis-túlburjánzásokról. Az őstörténet partvonalán ödögő, ám sasszemmel és jó üzleti szimattal megáldott, élelmes egyének néhány év óta már az erdélyi hegyekhez is szerveznek látogatásokat a jóindulatú, nemzeti érzelmű és nyitott lelkületű, de sajnos kritikátlanul hiszékeny magyar embereknek. Mégpedig *jó pénzért*, mert hát ugye, semmi sincs ingyen. Így aztán az ügyeskedők szépen keresnek ezen. Persze erről szemérmesen elterelik a figyelmet, s a „tudók” visszafogott, „beavatott-bennfentes” félmosolyával sejtetik, hogy ők aztán tisztában vannak az igazsággal. Tán még hálával is tartozunk nekik, hiszen újabb, magyarrá igazított csodát sikerítettek: számos erdélyi hegy immáron őshonos-ősmagyar piramissá lépett elő. Annak ellenére, hogy ennek szakmai alapja nincs, ott semmiféle régészeti feltárás nem volt, s ilyesmi korábban, a „*nagy boszniai ötlet*” előtt eszébe sem jutott senkinek.

Végül egy személyes élményemet szeretném megosztani. Pár éve, a Balaton-parton úszáshoz készülődve, megszólított egy ismeretlen úr, aki valamelyik előadásomról ismert engem. Sejtelmesen mutatott át a túlparti hegyekre. Némi hatásszünetet követően, nekem szegezte a kérdést: tudom-e, hogy mik azok? Megrökönyödve, de gyanútlanul válaszoltam, hogy azok a Balaton-felvidéki hegyek, de hát, ezt Ön és én is tudjuk. Mi ebben a különleges? – kérdeztem vissza. *Hohó* – kiáltott fel hunyorítva az újdonsült ismerős –, *nem akármilyen hegyek azok, tanár úr! Magának aztán illene ezt tudni... Azok piramisok, és alattuk vannak az ősmagyarok.*

IRODALOM ÉS FORRÁSOK

- Bárdi László: Keleti kötődéseink (Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület, Kovászna, 2018)
 Csajághy György: A magyar őstörténet káosza (Eleink, IX. évf. 2010/4. 4–35. Bővített, helyesbített változat: Valóság, 2011/5. 68–86.)
 Csajághy György: Magyar ősiség a Kárpát-medencében? (Valóság, 2014/1. 56–83.)
 Dunning, Brian: The Bosnian Pyramids (2009, forrás: <https://skeptoid.com/episodes/4140>)
 Friedrich Klára: Roga Koronája (a szerző magánkiadása, Bp., 1997)
 Friedrich Klára – Szakács Gábor: Kárpát-medencei birtoklevélünk a rovásírás (Szakács Gábor kiadása, Bp., 2003)

- Friedrich Klára: Angolszász runák a boszniai piramisok területén? (Magyar Megmaradásért, 2011. dec., forrás: <http://magyarmegmaradasert.hu/szerzok/d-f/friedrich-klara/item/3136-angolsz%C3%A1lsz-run%C3%A1k-a-boszniai-piramisok-ter%C3%Bcllet%C3%A9n>)
- Friedrich Klára: És mi a helyzet a „szencziós” boszniai piramisokkal? (Forrai Sándor Rovásíró Kör honlap, 2016, forrás: www.rovasirasforrai.hu/Kitekinto/Es-mi-a-helyzet-a-szenzacios-boszniai-piramisokkal.htm)
- Friedrich Klára: Régi kapcsolatok – Lepenski Vir és Vinca (Forrai Sándor Rovásíró Kör honlap, 2012. jan., forrás: <http://www.rovasirasforrai.hu/Rovasiras/Regi-kapcsolatok.htm>)
- Orbán József: A boszniai piramisokról mérnöki tárgyilagossággal (előadás, 2016, forrás: www.orbanjosef.hu)
- Osmanagić, Semir: A bosnyák piramisok völgye (budapesti előadás, 2009. február 27., forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=bXwP8Igmt5I>)
- Szakács Gábor: A boszniai piramisok írásjelei (2012)
- Szekeres István: Miért nem lehetnek a székely írás előzményei a Tordos–Vincsa–Viszoko kultúra jelei. Az írástörténeti kutatás további lehetőségei (Zürichi Magyar Történelmi Egyesület, Acta Historica Hungarica Tuirciensia, 28. évf. 2013/1. 131–155. [web:] http://epa.oszk.hu/01400/01445/00008/pdf/EPA01445_acta_hungarica_2013_1_131-155.pdf)

JEGYZETEK

- 1 Jóval később, egy budapesti előadásán a feltételezett írásjelek kapcsán megemlítette a magyar rovást is. Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=bXwP8Igmt5I>
- 2 Vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Semir_Osmanagic. Továbbá: A boszniai piramisjátékok. Forrás: https://ujramegujraarchiv.blog.hu/2016/03/14/a_boszniai_piramisjatek Továbbá: Orbán, 2016. Forrás: www.orbanjosef.hu
- 3 A „piramisok” és hegyek neveinek párosítása kapcsán Orbánt követem. Más leírásokban ezek eltérők: Visočica-Nap, Plješevica-Hold, Bučki gaj-Sárkány, Četnica-Szeretet, Krstac-Földanya temploma. Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Boszniai_piramisok_völgye Ezek helyes voltának megállapítása nem feladatomban.
- 4 Négyszögletes alapú kultikus építmény, melynek újabb változataihoz gyakran lépcsők vezetnek.
- 5 Ezek összefoglalása: Friedrich 2016.
- 6 Vö. Friedrich, uo. Szakács, <https://rejtelyekszigete.com/a-boszniai-piramisok-es-a-rovasiras-szakacs-gabor-eloadasa/>
- 7 Köztük Csajághy György szervezésében Pécs, Vasutas Művelődési Ház, 2016. szeptember 20.
- 8 Vö. Orbán 2016-ban elhangzott előadásainak anyagával. Forrás: Orbán, mint fentebb, uo.
- 9 Vö. Orbán, uo.
- 10 A Kis Göncöl, vagy más néven Ursina minor (Kis Medve) csillagkép legfényesebb csillaga.
- 11 Vö. Orbán, uo.
- 12 Vö. Orbán, uo.
- 13 Vö. Friedrich, 2011; 2016.
- 14 Vö. Orbán, uo., ill. az oda illesztett Osmanagić-nyilatkozat videórészletével.
- 15 Vö. Orbán, uo. A pascal (Pa) nyomásértéke 1 newton/m².
- 16 Vö. Orbán, uo.
- 17 Vö. Osmanagić előadása, forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=bXwP8Igmt5I>. Továbbá: Orbán, <https://youtu.be/3eBg-j3f79w>.
- 18 Vö. Orbán, uo.
- 19 Friedrich–Szakács, 2003. Friedrich, a Kárpát-medencei, több 10 000 évre visszanyúló magyar őshonos meggyőződésére már korábban is utalt. Vö. 1997. 1–2.
- 20 Vö. Friedrich, 2016.
- 21 Vö. Friedrich, uo., ill. 13. jelzet.
- 22 Többen úgy vélik, hogy utólagos vésetekről van szó, amit Orbán (vö. uo.) és magam is lehetségesnek tartunk. Mások szerint Szakács véste volna a jeleket. Vö. Friedrich, uo. Utóbbi vélemények megalapozatlanok. Tévedni és vitakozni is lehet megfelelő érvek mentén. Annak ellenére, hogy Friedrich és Szakács, ill. mások őshonos nézeteivel szemben komoly fenntartásaim vannak, biztos vagyok abban: ők feddhetetlen, becsületes emberek, tőlük a hamisítás távol áll. Másokról azonban feltételezhető, erre több példát ismerünk. Személy szerint sajnálatosnak tartom, hogy a két kiváló rováskutató belekeveredett a boszniai „piramis-ügybe”.
- 23 Erről és az „őshonos” problémáról többször írtam. Csajághy, in. 2010. 18–21., in. 2011. 77–79., in. 2014. 59–60.
- 24 Friedrich, in. 2011., in. 2012.
- 25 Szekeres, in. 2013. 150–151.
- 26 Bárdi, in. 2018. 119.
- 27 Vö. Friedrich, 2016.
- 28 Vö. Dunning, 2009. Vö. továbbá: a „Boszniai piramisok völgye” internetes Wikipédia-cikk. Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Boszniai_piramisok_völgye.